

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Коровяков Дмитро Валерійович

**Міграційні процеси в СРСР у ХХ ст.: на прикладі переселення
українського населення до Кримської АРСР**

Спеціальність : 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань : 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник:

_____ Ю.В.Подрез,

кандидат історичних наук, доцент

« ____ » _____ 2021 року

Виконавець:

_____ Д.В.Коровяков

« ____ » _____ 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

1.ВСТУП.....	3
2.РОЗДІЛ 1 АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	5
3.РОЗДІЛ 2 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СРСР.....	10
4.РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ТА ЕТАПИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЮ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВУ.....	20
4.ВИСНОВКИ.....	30
5.СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	37

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогоднішній день дана проблематика є надзвичайно актуальною, адже питання «чий Крим?» гостро постало перед нами, починаючи з 2014 року. Російська пропаганда невпинно намагається переконати як українське, так і російське суспільство в тому, що Кримський півострів з покон віку належав Росії, а також приписати собі усі заслуги щодо його відбудови після закінчення Другої світової війни. Володимир Путін досить часто у своїх промовах використовує словосполучення «Крим – російський», нівелюючи цим самим державотворчі процеси на території Кримського півострова та формування окремої татарської народності. Разом з тим, Президент Російської Федерації не соромиться вдаватися до заміни терміну «російський», що означає національну приналежність жителів Російської Федерації, на «російський», претендуючи, напевно, на історичну приналежність до витоків формування Київської Русі. Російські політики постійно запевняють нас в тому, що в Криму проживають в основному росіяни, заперечуючи досить високий відсоток українців, не кажучи вже про корінне населення – кримських татар. Але наш обов'язок – навчити молоде покоління чітко усвідомлювати, що економічний, культурний та політичний взаємозв'язок українців з Кримом існував ще в ті часи, коли Московське царство тільки починало етапи свого становлення, а на сьогоднішній день Крим – це Україна.

Одним із пріоритетних напрямків керівництва СРСР була міграційна політика, яка проявлялася як в заохочувальних добровільних переселеннях населення Радянського Союзу в різні куточки держави для активізації сільськогосподарських та промислових процесів, так і в примусових депортаціях.

Виходячи з вище сказаного, **мета дослідження** – на прикладі переселення українців до Кримської РСР проаналізувати міграційні процеси в СРСР.

Відповідно до мети нами поставлено наступні **завдання**:

- розглянути стан розробки даної проблеми в історичній літературі;
- визначити передумови та причини переселення українського суспільства до Кримської РСР;
- з'ясувати особливості та виділити етапи переселення українського населення на територію Кримського півострову.

Об'єктом дослідження є міграційні процеси в Радянському Союзі.

Предметом дослідження є міграційна політика українського населення по території Кримського півострову.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалась на Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи «Міграційні процеси в СРСР у ХХ ст.: на прикладі переселення українського населення до Кримської АРСР» (Суми 2021). ІХ Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми історії на прикладі Криму» (Суми 2021).

Структура магістерської роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Данна тема не отримала гідної уваги і до нашого часу. Міграційні процеси відбувались як в середині СРСР так і на території сучасної України. Тема дослідження на сьогодні є дуже актуальною в силу політично-географічної ситуації. Саме дослідивши джерельну базу, можна зробити певні витяги з кожного джерела, щодо подій і моментів, на основі яких, відбувалось дослідження. Автори в своїх дослідженнях базуються в основному на міжпереписний динаміці територіальної чисельності соціально-демографічних груп за фізіологічними особливостями, а саме: за статтю, віком, національністю, тривалості проживання. Тим самих не приділяють уваги особливостям відновленню, і відновлювальним робітам в Криму. Більшість досліджених джерел написані російськими дослідниками, в українській історіографії дана проблема представлена ще дуже слабо. Тож з впевненістю можна сказати, про те, що дана тема потребує доопрацювання і додаткового вивчення дослідниками.

Основна увага зверталась на досягнення в післявоєнні періоди, а саме розвиток Криму в періоди п'ятирічок. Але мало уваги приділяється виключно подіям пов'язаним з переселенням жителів СРСР до Криму за для відновлення. Основна увага приділяється виключно моментам, які показують велич партії, і досягнення, які в багато чому не відповідали дійсності. Тож обираючи необхідну для написання літературу і джерельну базу ми намагалися досить критично осмислити та, спираючись на отриманні історичні знання, надати об'єктивний аналіз.

У своїй роботі Акулова М.В. «Восстановительные работы в Крыму в 1944-1945 годы»[1], то дана наукова стаття містить основні положення початку періоду відновлення. А саме значна увага приділялась подіям котрі були саме після того, як німці покинули територію Криму. Автор звернув увагу, на те, що депортація кримських татар дуже пагубно вплинула на процес відновлення

Криму, саме в аспекті необхідності залучення робочої сили до відновлювальних робіт, в свою чергу автор зазначив, що подібна дія дуже ускладнювала поставлене завдання щодо Криму. Автор наголошує на тому, що на початковому етапі відновлення Криму стояло завдання розмінування, і укріплення саме військових об'єктів, а це означало, що колгоспи і підприємства не отримували достатньої уваги, і робочих рук, що в подальшому спричинило необхідність залучення працівників.

Волобуєв О.В. у своєму дослідженні головну увагу приділяє питанню відновлення і розвитку сільського господарства в Криму, саме в післявоєнні роки[12]. Основна думка, яка фіксується в роботі - відновлення Криму, яке пов'язано з мотивами його подальшої передачі до складу України. Та все ж в очі кидається той факт, що автор за основу свого матеріалу бере інформацію, яка пропущена під призмою того часу, а саме в аспектах того, що депортація, і війна не стала на заваді подальшим швидким темпам розвитку, і відновлення. Серед проблем називає слабкі темпи тваринництва, і врожайності зернових, при збільшенні посівних площ. Та автор в значній мірі приділив увагу тому, що влада намагалась як можна швидше відновити Крим, і передати його Українській РСР. Та якщо аналізувати всю роботу в цілому, то можна сказати, що цілком покладатись на інформацію, яка міститься в роботі не може бути можливим, бо більшість фактів отримано з інформації, яка була вказана радянським режимом.

Гідна нашої уваги також праця Сергія Горбачова «Кримська Каліфорнія» [14]. Дослідник описує спроби єврейських банкірів із США створити піддану їм єврейську «міні державу». А назва саме «Кримська Каліфорнія» була вигадана через те, що декілька банкірів були зі штату Каліфорнія. Стаття описує, як за рахунок американських капіталовкладень мав відновитись Крим, із залученням не тільки робітників з України, а і інших націй в тому числі євреїв і американців. Та все ж нічого не вийшло, бо керівництво СРСР не дійшло до спільної думки. Та тим самим розуміючи всю небезпеку можливих єврейських общин, в подальшому почали депортацію, і інші розправи з меншинами Криму. На нашу думку, дане дослідження є особливим, оскільки описує альтернативні варіанти

відновлення Криму, окрім залучення українських робітників до робіт в колгоспах та до інших робіт. Хоча проаналізувавши джерела, автори вказують на те, що проект «Кримська Каліфорнія» був би дуже перспективним, бо в регіон мали б залучити, великі інвестиційні вкладення, котрі тим чи іншим способом допомогли б СРСР найшвидше відновитись, тим паче, що серед радянських республік Українська РСР постраждала найбільше. Дуже важливим в дослідженні є декілька різних думок, і сторін, а також варіацій. Досліджуючи джерела, зокрема всі посилаються на статистику, міграційні процеси, переселення, і все це створює подібну картинку бачення ситуацій. Тому коли існують інші думки, можна більш якісно проаналізувати інформацію і на основі отриманих результатів написати магістерську роботу.

Після війни потрібно було не тільки відновлювати Крим, а і місцеві органи влади, тому нами була також проаналізована праця М.М.Максименка «Місцеві ради Криму в післявоєнний період в 1945-1958» [20]. Стаття в першу чергу звертає увагу на організацію заселення Криму, зокрема в сільську місцевість, та працездатність робітників. Яскраво вказано на недостатню кількість робочих рук, а ще на слабку структуровану місцеву владу, яка формувалась відповідно в більшості з нових облич. Нестача робочих рук - це головна причина, яка не дозволяла швидко відновити Крим. Також автор зазначає, що велика кількість роботи негативно впливала на робітників. Цікава особливість статті, в тому, що автор дослідив основні причини, які впливали на успішне чи не дуже вирішення проблем трудових ресурсів в сільських місцевостях Криму. Влада намагаючись форсувати процес заселення недбало віднеслась до вирішення житлових проблем. Увага приділена в статті була пов'язана зі статистичними даними, як саме політика заселення в подальших кроках змінила національний склад жителів Криму.

Так серед джерел було знайдено декілька праць автора Е.І. Сеїтової, яка описувала міграційні процеси в Крим. (41-46) Зокрема в своїх працях автор звертає увагу на те, що процес переселення почався через необхідність залучення робочих рук. Все що описано в працях цієї авторки є суто історичним аспектом

післявоєнних дій. Основна увага приділена тому, що Крим поніс значні втрати, і власними силами був не в змозі проводити відновлювальні роботи. Ще в статтях автора багато цікавої інформації, яка стосувалась планів на відновлення Криму. І детально описана автором інформація допомогла в написанні магістерської роботи. В одній із праць автор вказує на заселення Криму саме жителями українських селищ, в той час як в іншій праці вже описує вже переселення із різних регіонів СРСР. Як основоположні цілі, автор виділяє дослідження процесу заселення Крима, і умовами їх існування вже на місці прибуття. Сеїтова зазначає причини повернення багатьох робітників додому, і вказує на те, що головними чинниками виступає саме слабе використання економічних і природних можливостей Криму, та недбалого ставлення до виникаючих питань серед місцевих чиновників. А так праці даного автора були корисними в написанні нашої магістерської роботи, тому, що багато цінної інформації можна використати. Зокрема, що є важливим в праці, саме конкретні деталі, які описують суспільно-соціальні процеси в суспільстві, серед переселенців. Проблеми при прибутті, побуті безпосередньо на колгоспних роботах. В цілому слід зазначити те, що роботи даного автора стосуються Криму. Зокрема автор досліджувала соціально-економічну ситуацію Криму в післявоєнні роки, складності в відновленні. Також порівнювала міграційні процеси, і умови проживання депортованих народностей в перший момент депортації. Описувала побут і економічну складову життя депортованих. Стаття про депортованих включала в себе спеціальний статус їх, і в подальшому досліджувала повернення їх до Криму, вже безпосередньо після смерті Сталіна, і до 1970х років. Тож можна сказати, що праці даного автора можна вважати дуже корисними для написання даної магістерської роботи. (41-46].

Серед джерел на які необхідно звернути увагу, можна також відзначити працю «Сталінські депортації» від групи авторів, Н.Л.Поболь і П.М.Полян [47]. Чим корисна може бути праця вищевказаних авторів, так це тим, що звертається величезна увага тому, як проводились депортації. Щодо кримських татар, то автори знайшли архівні документи, де зазначалось, що влада проводила чистки,

саме через те, що вважали тотальну зраду кримських татар проти радянського народу, як це зазначали керівники партії. І проводячи паралелі між заселенням Криму українськими робітниками, і депортацією кримських татар в аспекті того, що необхідні були робочі руки. Після депортації кримських татар, їх вирішили зробити спецпоселенцями, і використовувати їх в якості робочої сили, але в інших регіонах проживання. Автори статті привели статистичні дані, і депортувати планували майже 150 тисяч кримських татар. Ця цифра була великою, в аспекті того, що в Криму необхідно було залучити багато трудових ресурсів. Це джерело в аспекті написання магістерської роботи, є дуже важливим, тому що таке явище як депортація, не розкриває повного змісту подальших моментів життя кримських татар. А в даній праці автори зазначають, що переселення в інші регіони СРСР, фактично являються інструментом, для виконання робіт. Таким чином, коли говоримо про заселення Криму з метою відбудови, маємо зазначити те, що переселення за для проведення сільськогосподарських і інших робіт не було новизною для вищого керівництва СРСР. На основі статті можна стверджувати, що переселення українців до Криму для проведення відновлювальних робіт можна розцінити, як депортацію, але в більш м'якій формі, та все ж за благою метою з відновлення Криму, стояла більш злочинна мета ослаблення Української РСР. Але якщо до кримських татар у керівництва СРСР була явна недовіра, і вони прагнули покарати народ змінивши їхнє життя, то у випадку з українськими робітниками, влада мала ціль знизити темпи розвитку Української РСР та стримати її від можливої подальшої самостійності. Та історичні довідки вказують, що близько 10 тисяч кримських татар співпрацювали з німецькими загарбниками в часи війни, тому депортація, як спосіб покарання досить жорстока. Бо депортовано було близько 150 тисяч кримських татар. Тобто за частину народу, постраждав весь кримськотатарський народ. Але якщо брати до уваги, що заселення Криму відбувалось для подальшої передачі до складу УРСР, то партійне керівництво просто вирішило змінити національний склад проживаючих в Криму жителів, і тим самим нівелювати спроби створити «Кримську Каліфорнію» в подальшому.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СРСР

Міграційні процеси важливий компонент життя суспільства, який регулюється на рівні державної політики. СРСР будучи тоталітарною державною, прагнув регулювати всі процеси в ручному режимі, в тому числі, і міграційну політику. Перед тим як почати про міграційні процеси, необхідно зазначити, про повоєнні реалії, які існували в Криму. А саме після звільнення Криму було знищено близько 130 селищ, більше 300 підприємств, майже 18 тисяч промислових будівель, і 400 лікарень. Стратегічне планування відновлення Криму будувалось на тому, щоб відновити сільське господарство, і не забувати про інші сфери. Передумовою до міграційних процесів, стала гостра необхідність в залученні трудових резервів з інших регіонів, що стало рятівним кругом. У деяких центральних областях СРСР, міграційна ситуація в сільській місцевості була особливо складною і багато років поєднувала явища відтоку сільського населення, що несло в собі негативні явища для регіону. За явищем міграції завжди стоять статистичні відомості котрі в свою чергу допомагають вивчати міграційні процеси з внутрішньої сторони [12, с.73]. Щоб з'ясувати передумови та причини, необхідно дослідити соціальне і економічне становище регіону. Трудові мігранти в більшості випадків мають доволі низький рівень правової культури, і переміщуючись по регіонах міграції, вони зачасту змінюють національну складову в регіонів. В цілому можна виділити таке поняття як міграційна політика, яка в повному розумінні, являє собою контрольовану, цілеспрямовану діяльність держави, пов'язаної з регулюванням та контролем за міграційними процесами. Переміщення населення з однієї місцевості в іншу відбувалось на всіх етапах розвитку людства. Однак серед важелів впливу можна відзначити економічні мотиви або методи примушування [49, с.112].

З перших же днів після вигнання з Криму німецьких загарбників, почалося відновлення його економіки і культури. Плани щодо відновлення були грандіозними. Керівництво СРСР прагнуло отримати грошову допомогу від

сторонників із США, та відновити Крим. Роботи з відновлення на всіх ділянках керувались владними керівниками на місцях, які не завжди були компетентними в тому чи іншому питанні. Але в першу чергу після вигнання німців, стояла задача перевірити всіх наявних керівників, і призначити нових. Звичайно перші кроки у відновленні Криму були досить не значними, але влада прагнула укріпити, і встановити свою владу на місцях [20, с.214]. Щодо самого процесу підготовки до переселення до слід зазначити етапи, які передували цьому процесу. А саме : 1) відділ який займався переселення при обласному виконавчому комітеті, отримав плани переселення від управління в справах переселення, щодо розробки всіх необхідних мір. 2) встановили строки щодо переселення, і відправки населення, а також всіх необхідних економічних привілеїв. 3) вирішувались умови забезпечення переселенців всім необхідним обслуговуванням, до прикладу можна навести медичне обслуговування, і адміністративне. 4) встановлювався порядок забезпечення продуктами, і всім необхідним на перший час. 5) встановлювались порядки щодо оформлення документів комісіями, і відбувалась видача паспортів, пропускних документів і іншого. 6) назначались уповноважені особи з числа обласних виконкомів, які наділяли повноваженнями з набору людей. 7) відділ по справах переселенців мав розробити, і направити в районні виконкоми вказівки, щодо організації роботи у справах переселенців. Важливо вказати також, які були основні критерії відбору для переселенців. Відділ в справах переселенців встановив на першому етапі наступні критерії, які мають бути: 1) паспорти на всіх членів родини від 16 років. 2) переселенські білети, і пропуски 3) воєнні документи с відмітками 4) довідки для школярів, з відмітками, про клас навчання 5) обмінні документи про здачу тварин, зерна, і іншого майна, якщо таке було 6) довідки про суми пайових внесків. 7) медичні довідки на кожного члена родини. [52, с.72]

Переселення до Криму робітників хоч і мало на перший погляд за власною згодою, але все ж в основному це було примусово. Тим паче в подальшому вже були фільтрації прибувших, тому міграційний процес був повністю контрольований радянською владою. Навіть формування списків прибулих вже

було статистичними даними, які допомогли в розумінні стану переселення. Що стосується керівництва влади на місцях, то у червні 1944 року налічувалось 8701 члена діючої в той час комуністичної партії СРСР. У містах, районах, селищах і селах Криму відновили роботу депутати. У квітні і травні на території Криму вже діяли 13 міських, 35 районних, 13 селищних, 410 сільських Рад. Протягом 1944 роки для зміцнення районних і сільських Рад було спрямовано понад 100 членів комуністичної партії. І все ж навесні 1944 року засіяно 112,5 тисяч гектарів зернових [2, с.182]. Але суттєві недоліки в організації процесу переселення негативно впливали на цей процес. Місцеві керівники не приймали необхідних рішень про облаштування умов проживання. І більшість не були задоволені умовами перебування, тому необхідно було покращити умови прибулих родин, і перед місцевими керівниками, влада ставила задачу підвищення якості умов відбору переселенців. Важливо зазначити, що одночасно з процесом заселення Криму, в цей час відбувались випадки відправки людей із Криму в інші регіони, зокрема це були єврейські общини. Що стосується переселенців до Криму, то цьому питанню уділяли величезну увагу [11, с.227]. Активно включалися в відновлення сільського господарства прибули до Криму з інших районів країни переселенці. Вже до кінця 1944 року до Кримської АРСР прибуло понад 17 тисяч сімей - близько 65 тисяч осіб з інших республік СРСР та УРСР. І ще також прибували до Криму відставні військові, демобілізовані. Ці категорії переселенців отримали ті самі умови, що і інші переселенці. Організували і в термін зібравши урожай 1944 року, жителі кримських селищ створили необхідні передумови для якнайшвидшого відновлення сільськогосподарського господарства. Були заготовлені насінневі фонди, виконано хлібопостачання, для радянської армії здано понад план 184 тисяч пудів хліба. Працівники колгоспу, крім грошей, отримали в середньому по кілограму зерна за кожен день роботи [5, с.147]. Цей період можна охарактеризувати тим, що міграційні процеси негативно в подальшому вплинули на Українську РСР, оскільки було втрачено значну частину робітничого класу і селянства, а також представників національних меншин

Початок Кримського заселення слід вважати 1944 рік, саме ті дні, коли на території Кримської АРСР були повністю закінчені воєнні дії. Радянське керівництво очікувало на отримання коштів від американських колег, але американські союзники не планували надавати кредитні кошти до моменту закінчення війни. Та влада СРСР не стала чекати на момент закінчення війни, бо необхідно було діяти вже зараз, а не чекати. Тим паче керівники СРСР розуміли, що процес надання коштів може затягнутись на певний час, та і не зрозумілим було коли саме закінчиться війна, бо по всіх статистичних даних вона мала б закінчитись десь на початку 1946 року. Тому не дочекавшись допомоги від союзників, вище партійне керівництво почали план розробки, щодо заселення Криму, для відновлення і відродження регіону [13, с.31]. Першочерговими пропозиціям були прийняті основні рішення, котрі стали початком відновлення регіону. Тим паче депортація кримських татар з Криму призвела до зниження населення майже в три рази. Серед прийнятих рішень можна виділити пропозицію, щодо застосування трудових резервів СРСР. Серед яких в першу чергу мобілізаційні військові резерви, а саме солдати, моряки. Все одно цього було замало, і в подальшому найбільший акцент робили на жителів українських селищ, які працювали в колгоспній системі, та яких планували переселяти виключно родинами, в складі не менше як двох здорових і працездатних до праці. В свою чергу планувалось ввести низку економічних привілеїв. Дуже не вистачало будинків для проживання, тому економічні привілеї іноді не давали необхідних результатів [14, с.201]. Деякі з прибулих родин мали жити в будинках які не мали світла, і води. А в деяких селищах колодязі були на великих відстанях, тому частина з прибулих людей покидала Крим. Ще замовчувались факти того, що деякі родини мешкали в фермах, бо їм не виділили житлові будинки. Таких випадків було досить багато, але вони замовчувались, щоб і так не завжди професійні і вагомні рішення місцевої влади були замовчені, а керівництву країни показували видимість якісної роботи, і досягнення результатів [1, с.20].

Вище вказані кроки, котрі були початковими у відновленні Кримської АРСР можна вважати повністю сприйнятними, з точки зору регіонального розвитку населення, як такого, що повністю відповідають потребам сільського господарства в розміщенні трудових ресурсів. Тому можна зазначити те, що міграційний процес можна поділити на етапи [22, с.14]. В подальшу аналізування перших років переселення допоможе в плануванні наступних етапів, і вирішення помилок, котрі з'явилися в перших хвилях. Раніше квітучий край був підданий варварському руйнуванню і розграбуванню. Без прибуття, нових трудових ресурсів ставило просто неможливим ліквідувати наслідки господарювання німців в момент окупації. Для прикладу можна навести осінь 1944 року, де в Крим прибули переселенці з Української РСР і інших регіонів СРСР (Воронезької, Брянської, Тамбовської, Курської, Ростовської областей) [54, с.430]. До позитивних змін, в цей період, можна віднести побудовані нові селища, і створено в межах цих селищ близько 200 колгоспів. У першій післявоєнній п'ятирічці було виконано багато завдань щодо відбудови та розвитку Криму. До 1950 року уже була сформована потужна економічна і організаційна складова. Тобто були більш кращі умови для прибувших до Криму. Серед позитивних моментів виділялось велика будівельна програма. Але все ж до сих пір існувала велика прірва між необхідній кількості робочих рук, і наявній кількості робітників. Роботи було дуже багато, і на одного робітника припадала робота майже як на 3 особи. Робітники, які облаштувались в Криму крок за кроком відроджували сільське господарство, стан якого до 1952 року в цілому досягало довоєнного рівня [44, с.182]. Тож маючи певні здобутки в сільському господарстві, економіка почала поступово також відновлюватись. Якщо в загальному розумінні описати Крим, то до моменту повного відновлення, це була найбільш бідніша, і прогресивно найвідсталіша частина СРСР. В подальшому Кримська АРСР була обраний місцем проведення третьої конференції глав основних держав антифашистської коаліції - СРСР, Великобританії і США. У Ялті були прийняті важливі для життя всіх народів політичні рішення, які лягли в основу післявоєнного устрою світу [27, с.14].

Деякі історичні факти, можна дослідити зі стенограми пленуму Кримського Обкому, 1946 року. Газета "Сталінський прапор", 04.08.46, № 154. Поряд з текстом виступу представника ЦК розміщувалась Постанова Раднаркому Кримської АРСР, яким визначено конкретні дати щодо передачі в довічне користування землі кримським колгоспам і акти складені за фактом державного мародерства, проведеного після виселення кримськотатарського народу. Аналізуючи роботу партійних структур в сільських районах Криму, говорилося що в 170 переселенських колгоспах є 66 первинних партійних організацій [24, с.90]. Перевірка роботи первинних партійних організацій колгоспів показала, що більшість з них стоїть осторонь від вирішення питань зміцнення колгоспів, наведення в них порядку і забезпечення порядного і уважного ставлення до потреб переселенців. Первинні організації не звертали належної уваги на повсякденне життя колгоспів і колгоспників, обмежувались виключно розглядом загальних питань, пов'язаних з проведенням окремих кампаній. Районні комітети партії упустили керівництво роботою первинних організацій, не звертаючи належної уваги на вирішення організаційно-господарських завдань, пов'язаних з поліпшенням побуту робітників, зміцненням сільського господарства в колгоспах і закріпленням переселенців, інакше кажучи, районні комітети не використали величезні можливості своєї влади, щодо вирішення основних господарських і політичних завдань в Кримській АРСР [30, с.223].

Ключем до успішної розбудови Криму стали переселенці, як трудовий ресурс, так і послідовна, іноді не завжди вдала політика влади. Якщо розглядати міграцію в СРСР, то вона була і до початку війни відповідно, а з приходом воєнних дій різко знизилась. Міграційний рух населення в СРСР, з однієї сторони, залишався під впливом механізмів соціального гальмування, які використовувались в суспільстві, а з іншого боку була реакція на введення на той момент системи надбавок, кредитів без відсотків і інших благ, а також коефіцієнтів, котрі були необхідні в разі переміщення на нові місця [38, с.32]. Більшість дослідників визначають переселення, як необхідний інструмент для

розвитку регіонів. Люди в цій всій системі лише інструменти для досягнення економічного, і соціального розвитку. Проводячи окремі аналогії в міграційних процесах сьогодення, і тих часів, можна побачити однакові мотиви для переселення. Серйозні зміни у всіх сферах життя тогочасного суспільства, в тому числі і в Криму, почалися з середини 50-х років. Відновлювались промислові підприємства, порти, сільське господарство. Крим поступово відновлювався, і розвивався [25, с.240].

Якщо розглядати причини переселення, то їх досить багато. Міграційні процеси в цілому, являють собою переміщення як в межах держави СРСР, так і в межах окремих регіонів, і досить частим було переселення з міст до селищ. Але так чи інакше все починалось з соціального фактору. Просто розглядати переселення, можна з різних сторін, перший варіант, коли переселялись для розвитку певного регіону, іншому випадку навпаки на нові землі, які раніше не були дослідженні. Прикладом нових земель можна взяти цілині землі, і про це було знято багато фільмів. Та війна внесла паузу в міграційних процесах. Хоча відбувались переселення, наприклад з союзних республік, підприємств і фабрик разом з робітниками, це можна назвати також переселенням, але чи є це міграційний процес, можливо так [36, с.256]. Наприклад робота партійної організації колгоспу ім. Молотова, Алуштинського району, констатувалось, що деякі з місцевих керівників партії цих колгоспів просто самоусунулися від господарського устрою переселенців. Ставши на шлях невтручання в справи, усунулись від гострих питань життя колгоспу, що прямо було прямою перешкодою для розвитку Криму. Це призвело до того, що з 236 сімей переселенців, які перебували в колгосп ім. Молотова, виїхало 133 сім'ї, тобто більше половини. Районні комітети партії ставились до власної роботи досить не відповідально, в контексті перевірки роботи партійної організації колгоспів з питання господарського устрою і закріплення переселенців. А перший секретар Обкому партії, маючи численні сигнали про серйозні заворушення в колгоспі ім. Молотова, в якому він сам був проїздом, обмежився тим, що надіслав до колгоспу лектора з філософії і подарував радіоприймач [31, с.200].

Підсумувати вищезазначене можна тим, що всі передумови до міграційних процесів починаються з конкретної проблеми. Серед яких можуть бути як занепад соціальної і економічної складової, так і слабкий графічний ріст розвитку регіону. Якщо визначено залучення нових трудових резервів, то за цим слідує початок створення економічно-соціальних привілеїв, які будуть здаватись вигідними, і будуть створювати сприятливу міграційну тенденцію для жителів з різних регіонів [21, с.105]. В випадку з Кримською АРСР – це було українське населення зі своїми родинami, як основний ресурс на який робили важливі ставки. Так і інші жителі СРСР. Розвиток республіки сприяло відновленню народного господарства Криму і інших галузей, серед яких освіта, наука і інші. Поступово стали працювати фабрики та заводи, які були певний час закриті, а деякі зруйновані. Також відкривалися нові підприємства, стало відроджуватись сільське господарство, розширювалася кількість клубів, і місць культурного відпочинку. Поступово збільшувались темпи індустріалізації і колективізації, які сприяли розвитку інфраструктури народного господарства Кримської АРСР.

Попередження подібних масових міграцій, так само як і ліквідація їх наслідків соціально-економічних, і моральних, вимагало з боку держави глибоко продуманих, а не тільки саме тих заходів, які застосовувались на той момент. Та в подальшому почали переселяти робітничі бригади, колгоспи, все це сприяло відновленню, і розвитку регіонів, але відновлення одного регіону, спричиняло затримку розвитку інших регіонів, зокрема тих, з яких були переселені люди[3, с.215].

В результаті, величезний об'єм робіт припадав на кожного фактично присутнього робітника. Протягом певного часу інструмент переселення спирався на доволі серйозну економічну основу. Хоча були недоліки, і те, чого не вистачало. Були випадки, коли робітники не були забезпечені, ні житлом, ні худобою, не отримували пільг. Доволі велика частина переселенців, не отримавши гідної уваги з боку держави, та повертались додому, завдаючи величезних економічних збитків, і розвитку Криму, і всьому потенціалу СРСР [40, с.38]. Стимулювання в економічному контексті переселенців було з боку

держави, у вигляді додаткових заходів, таких як прискорення будівництва житлових будинків. Слід вказати про одну із глобальних проблем, які виникали, але замовчувались, це стосувалось саме розтратою колгоспних земель, чи іншими словами незаконного привласнення. Це були не поодинокі випадки. Наприклад в Кіровському районі в 1949 році було 46 випадків, а в Нижньогірському 95, в той час як в Приморському районі 50 випадків. В свою чергу землі, це не єдине, що розкрадалось, і є статистичні данні. Із статті автора Сеїтової можна прослідкувати, що було вкрадено грошових коштів на більше ніж півтора мільйони радянських рублів, зерна і муки близько 150 тон, худоби 70 голів, і м'яса та молочних продуктів близько 10 тон [43, с.59].

Необхідно звернути увагу на описи пам'яток деяких переселенців, які проживали в колгоспі імені Молотова в селі Кабурча згадувалось, що прямуючи з Тамбовської області робітники прибували, з певною надією, і вірою в те, що їхній вклад сприятиме розвитку Криму. І вказували на величезне бажання як можна швидше відродити Крим, і відновити великі можливості кримського куточку. На нових місцях переселені робітники найчастіше мали труднощі, через знищення під час війни господарств, які вимагали великої і сгрупованої праці. Зокрема необхідно було дуже багато працювати, бо маючи не аби який ентузіазм, і мотивацію, прибулі працівники не розуміли всієї складності ситуацій. Іншого варіанту не було, людські трудові ресурси мали працювати одним механізмом, в іншому разі, всі інші спроби могли бути марними. Роблячи основний акцент на соціально-економічні наслідки непродуманих рішень у сфері міграційної політики [32, с.300]. Та все ж необхідно було скоріше за все пройти ці етапи, бо в подальших хвилях переселення, влада поступово намагалась змінювати, і вирішувати ті помилки, які були на початковому етапі. А саме планування переселення, соціально-побутові, економічні, і житлові умови. Не йшлося про настання соціальної напруженості в національних відносинах, до яких це могло призвести, а також про тих зрушеннях в регіональному демографічному розвитку, які виявились не відразу, і можуть спричинити за собою новий поштовх, до різних невідкладних проблем [28, с.170]. Все це вимагало

поглибленого вивчення тогочасної міграційної ситуації, а не тільки на рівні констатації. Та й передбачення можливих тенденцій її розвитку і пов'язаних з цим наслідків [19.с.131].

І якщо з 1944 року по 1951 переселення відбувалося виключно для відновлення Криму, то в подальшому влада ставила нову задачу в формуванні на території Кримської АРСР виноградники і садове господарство, але і для цього необхідно було залучати трудові резерви. Таким чином, це мало знизити навантаження на необхідність залучення робочої сили, і фактично збільшення роботи на механізовану техніку. Збільшуючи земельні площі, які механізовано починали оброблятися, тим самим почали підвищувати, економічно-соціальну складову регіону. А виноградники і садове господарство мало сприяти тому, щоб отримані в результаті вирощення плоди мали стимулювати подальше економічне зростання [42, с. 173].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЕТАПИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЮ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВУ

Спроби вирішити і вирівняти ситуацію в Криму за рахунок українського населення, були малоефективними. Було розуміння, необхідності залучення інших трудових резервів. Не рахуючи військові мобілізаційні сили, котрих в повній мірі не вистачало для кримського відродження, необхідність залучення додаткових трудових ресурсів стояла дуже гостро. Приймалось рішення на заселення, і іншими громадянами союзних республік, але з певними так званими фільтрами [34, с.112]. Фільтрування стосувалися як жителів Сибіру, і інших подібних регіонів. Однак на законодавчому рівні не було затвердженого статусу біженця, а мігранта тим паче. Та всі ці заходи - ні що інше як милосердя, хоча і на державному рівні. В такій ситуації не враховуються різного роду можливі наслідки - як для населення районів проживання так і для жителів регіону заселення, тобто для самих мігрантів, і тому вони можуть бути покликані великими витратами [6, с.34].

Міграція – важливий процес, який дав поштовх на зміну демографічної ситуації, і це не просто переселення з різних територій, а важливий складний процес, який стосується великої кількості осіб, і частин суспільно-економічного життя. Партійне керівництво надавало перевагу внутрішньому міграційному процесу. Передбачалось створення умов для міграційних процесів всередині СРСР, щоб підвищити щільність переселення, яка була по всій країні. А потреби в робітниках були досить колосальними, бо переселення до Криму мало місце раціональному розселенні населення [15, с.15]. В загальній ситуації, потреби народного господарства було не тільки в Криму, а і в інших малозаселених регіонах країни та знищений в наслідок воєнних дій. СРСР маючи величезні людські втрати у війні, все ж пришвидшував міграційні процеси, для перспективи швидкого майбутнього розвитку. Але не всі райони були в позитивній тенденції активного розвитку, більшості промислових районів, і тих,

які малорозвинені, та цілині землі не змогли дуже швидко розкрити весь свій потенціал.

Серед них - різко зросли міграційні втрати, та помітно підвищилось прибуття мігрантів на Україну, в Молдавію і Грузію змінивши відтік населення. Однак одразу не можливо з впевненістю сказати, наскільки це можна було прорахувати, а наскільки – це реальні зміни міграційних тенденцій. Тогочасна міграційна ситуація в країні продовжувала залишатися досить складною і суперечливою [5, с.146]. Крим потребував робочих рук, але як і раніше не вистачало бажаючих. І не дивлячись на зниження інтенсивності темпів міграції, в центральних районах країни тривав відтік сільського населення, яке приводило до подальших деформацій його статево-вікової структури і проходило в переважній більшості випадків на тлі його природного скорочення. Було місце так званому трудовому заміщенню, котре було необхідне для розвитку всіх регіонів, і Криму в тому числі. Але так, як робітники були не достатньо кваліфіковані, то Крим розвивався в переважно в темпах малих відсотків [45, с.100].

Міграційні процеси в СРСР неминуче несли на собі негативні наслідки для розвитку регіонів. Характер міграцій і протяжність відображались в політичних, виробничих, і суспільних відносинах. Але це все накопичувалось, до тих пір, поки державний механізм не був виснаженим в повній мірі, і не вичерпав притаманні тому періоду політичні, економічні і соціальні структуровані важелі. Котрі в свою чергу забезпечували їх функціонування, підходи і механізми, хід і логіка розвитку міграційних процесів. Зміни в їхньому змісті, формі і динаміці могли диктуватись радикальними змінами системи політичних, адміністративно-правових, економічних і соціальних компонентів, що визначаючись і регламентували процеси міграції.

Ефект примусового переселення в наш час розглядається, як щось таке, що є протиправне, і є негативним явищем тих часів. СРСР мала найбільші воєнні втрати, які були спричинені війною [33, с.83]. Що стосується переселення українців до Кримської АРСР, то цей крок становив в собі негативні наслідки.

Зруйнована війною Україна, потребувала глобального, і ретельного відновлення та розвитку, а в свою чергу поступилась перспективою на майбутнє. Але сили були кинуті на першочерговість розвитку Криму. Переселенням українців до Криму влада спричиняла злочинні діяння, але в свою чергу мала на меті декілька завдань. Першим завданням було відновити та відбудувати зруйноване і залишене селянське господарство. Цим самим як можна швидше зробити Крим процвітаючим краєм, в тому числі економічної точки зору відповідно. Раніше створені злочинні діяння, серед яких була депортація, спричинили в собі наслідки, котрі вже пізніше виявились занадто катастрофічними. Крим в післявоєнні роки визначався найслабшим і найвідсталішим регіоном в СРСР [50, с.16]. Заселення Криму становило завдання для ослаблення і так слабкої і знищеної після війни України. Тим паче в той час західні області в повній мірі не були в Сталінському підданні, намагались створювати лінію супротиву. Тому таємним підтекстом в переселенні до Криму було ще й перестрахуватись від можливих подальших ескалаційних дій на західній Україні. Стримати ці процеси було не можливо, тому переселення з метою розвитку Криму, але з підтекстом ослаблення України були легітимізовані. Тому найбільш прозорим способом вирішення проблем, і до речі найвигіднішим в економічному плані, було переселення на кримські землі для відновлення, з метою подальшого розвитку і отриманнями користі. Тим паче депортації меншин дозволяли це зробити, помешкання були готові до заселення, але не так все було добре, як описувалось. Та все ж необхідно звернути увагу, що і в Україні потрібно було відновлювати знищене, і модернізувати індустріальні райони [7, с.75]. Шляхом вирішення цієї проблеми, котра для влади була не значною, стало переселення росіян до України, а українці мали заселити і розвинути Крим. На той період Крим був у складі РРФСР, і влада, як зазвичай допускала помилкові кроки. В контексті документації можна зазначити Постанову «Про переселення в колгоспи Кримської області», тож цим документом передбачалось заселити Крим порядком тисячі сімей. Владні керівники вирішили переселяти до Кримської АСРСР вибираючи ті регіони, де ситуація була, і так слабкою, та ще політично

була складною. Основні зусилля покладались на українців, і Москва контролюючи процеси переселення, змушувала доповідати про успіхи заселення Криму. Та для розвитку Криму потребувались залучення додаткових трудових ресурсів, і тому влада приймала всі можливі кроки, щоб Крим був як можна швидше відновити. Доповідаючи керівники в західних регіонах Україні зауважували, що приходилось ловити всіх кого бачили, деяких в горах. Плани переселення були завеликі, і виконувати їх було доволі складно. Розуміючи всю складність виконання плану, додатково було вирішено залучити декілька нових областей України, для переселення близько двох сотень родин [7, с.72]. Кримська АРСР в той момент приймала переселенців, але їх було досить мало, і виконувати поставлені завдання з відновлення було складно. Аналізуючи звіти управління у справах евакуації, на момент 1950 року було зазначено, що план був виконаний. За перших пів року 1950 року переселено було майже одну тисячу родин, але це був майже весь план [10, с.146].

Українські переселенці в Криму були основою трудового ресурсу, пов'язано це виключно з розміщенням, і планами влади, для ослаблення держави. З одного боку було велике бажання відновити та розвинути Крим, а з іншого боку переселення з метою ослаблення, і так ослабленої нації в силу воєнних дій. Цей крок є цинічним, і чи було переселення переселенців до Кримської АРСР добровільним, це питання яскраво висвітлювалось з проаналізованого листа секретаря районного виконкому до секретаря Центрального Комітету. В листі йшлося про переселення, яке перетиналось з відсутністю згоди на те влади на місцях. Цікавим фактом було повернення з Криму додому, що призводило до втрат держави, збитки оцінювались десятками тисяч радянських рублів. Переселенці їхали до Криму за не добровільною згодою, партійний наказ був вище прав людини. Та в силу різних обставин в Криму не у всіх складались добре [37, с.70]. Основна проблема була в тому, що були втікачі, які нехтували партійним обліком, та втеча за власним бажанням. Відтік трудових ресурсів в, і так важкому положенні не був позитивним аспектом, але мета відновлення і розвиток Криму була важливішою ніж що завгодно [46, с.112]. Тому влада

вимагала від місцевих органів влади повернення тих, хто покинув Крим без дозволу. Кримський регіон не зміг по всіх висновках відродитись і покинути ранг відсталого регіону, але більш хвилюючий момент це умови проживання українських робітників. Планування йшло на заселення з наданням гідних умов проживання, і побуту. Та історичні довідки розповідають про жахливі умови проживання, зокрема де не було надання житлових приміщень, і розселення відбувалось на фермах. Більшість колгоспів не були підключені до води і не мали електропостачання, в деяких випадках будинки в зимовий період часу не були опалені.

Весь 1951 рік був для Криму також важким, розвиток і відновлення відбувались в важкому стані. Тому трудових резервів потрібно було ще більше. Урядові постанови про переселення українців до Криму змушували місцеві органи влади працювати ще більше, ставляли перед ними план в близько однієї тисячі осіб робітників. Особливістю став новий вид переселення, не тільки родинами з не менше двох осіб, які є здоровими і можуть працювати. На цей раз прийняте рішення переселення бригадними розрахунками і колгоспами, за умови згоди на це переселення [47, с.496]. Держава намагалась показати серйозність своїх намірів, і вирішити проблему самовільного повернення додому, намагались вирішити шляхом побудови житлових будинків та надання кредитних позик без відсотків, термін кредиту був близько десяти років. Якщо детальніше про цифри, то на побудову житла виділялось близько двадцяти тисяч радянських рублів, а кредитну ставку в розмірі майже половини брала на себе держава. Спроби виправити помилки перших років переселення полягали в підготовці до переселення. Перед проведенням переселення, українців групували в бригадні розрахунки, які мали будувати нове житло, і облаштовувати все для комфортного проживання. Великі наміри, і об'єми будівництва не встигали за темпами притоку людей, і так було не тільки в Криму [16, с.150]. Ці кроки мали допомогти психологічно, і морально, а також щоб переселенці облаштувались на новому місці. Переселяли колгоспи і бригади, ті які були згруповані шляхом приєднання декількох в один. Постанова видана влітку 1951 року містила в собі раніше не

бачене, а саме вказане конкретне місце куди прослідують переселенці. Для того, щоб вислужитись перед вищим партійним керівництвом, було залучено агітаційні акції. До пропаганди долучались місцеві керівники. Задіяні інструменти були ефективними, і майже всі з присутні на засіданнях голосували позитивно за переселення, але був не значний відсоток противників. І ті хто голосували позитивно, і були готові виїхати на допомогу Кримській АРСР, не цікавились долею колгоспу і поселенням. Такі збори завжди несли в собі наслідки, в більшості серед проголосованих приймалось рішення відправка до нового місця проживання будівельних бригад для підготовки помешкань для українських переселенців [29, с.100].

Трудові ресурси, котрі були в Криму, і постійно поступали, були значними, але все це не давало бажаного результату. Не беручи до уваги, що за 1951 рік було відправлено близько п'яти тисяч осіб, ці трудові резерви не могли задовольнити тих покладених очікувань. Та переселенням українських робітників негативно впливало на розвиток України, та селищ в цілому. За весь період переселення українців до Криму, було переселено майже шістдесят тисяч осіб, і майже двадцять бригадних сполучень і колгоспів. Коли справи пішли краще, були відмови у заселенні, в основному це були ті не сприятливі регіони, де раніше намагались їх придушити. В кінці процесу заселення Криму, українців з західної частини України не допустили до Криму. Розуміючи, що переселення бригадними одиницями і колгоспами є дуже ефективним, надалі приймалось рішення переселяти саме таким чином. Тих, хто приїздив самостійно, в більшості випадків не приймали, і відправляли назад [53,с.105].

Якщо підсумувати, то можна проаналізувати, і зробити висновок, що українці були тими трудовими резервами, на які покладали свої надії партійні органи влади. Переселення шляхом ослаблення України, яка постраждала найдужче від усіх інших республік, покладали на внутрішні міграційні процеси, заселення нашої території іншими народами, в той час, коли українці приймали участь в відновленні і розбудові Криму. Подібні кроки можна розглядати, як один з актів і спроб знищення українців і держави в цілому. Ті хто мали

працювати, і відбудовувати раніше знищене війною, стали заручниками ситуацій, і мали покидати свої домівки. Історично складалось, що Крим завжди ближче до України ніж до інших країн, тому напевно фактор близькості зіграв досить велике значення, і тому саме українці активно відбудовували Крим. Але не слід забувати про вклад і інших народностей. Вклад інших був також важливим, але більшість все ж була за українцями. Тому коли існують думки про те, що Крим, історично визначена територія Росії, необхідно знати, і розповідати ті факти, коли стає відомим, хто, як, де, і за який рахунок відновлював Крим, який був розбитий війною, і вважався найвідсталішим і найбільш слабким регіоном в усьому СРСР [23, с.194].

За досягнуті результати у всесоюзному змаганні в ознаменування 50-річчя утворення СРСР нагороджені Ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС 20 кращих колективів підприємств, будівництв, колгоспів, радгоспів і організацій, в тому числі Сімферопольський завод ім. В. В. Куйбишева, Керченський комбінат хлібопродуктів, Севастопольське рибпромислове виробниче об'єднання «Атлантика» та інші [39, с.67].

Необхідно зазначити, що жителі Сумщини також працювали в Криму, і необхідно це виділити, а саме тих, хто був переселений з нашої Сумської області. Данні, які містяться в Державному архіві Сумської області зберегли відомості і свідчення переселенців з нашого регіону до Кримської АРСР. Початком переселення стала активна агітація серед родин робітників, яких активно заманювали переїздити до Криму, для розвитку і освоєння нових колгоспів. Для переселенців було створені певні умови, зокрема бажаним рекомендовано було не брати власну худобу, яка в процесі переїзду могла не витримати. Натомість по приїзду кожен мав отримати ту кількість поголів'я худоби, яку було здано в Сумській області на забій. Документальним підтвердженням став «лист секретаря Сумського обкому КП(б)У П.Ф.Куманька голові Миропільської районної комісії з переселення колгоспників та спеціалістів до Куйбишевського району Кримської АРСР» [9, с.73]. З данних листа зазначались наступні факти

«Наркоммясомолпром ССРСР обязан взамен сданного на месте скота выдать в Крыму такое же количество скота, а не имеющие скота в своем пользовании здесь, им Наркоммясомолпром ССРСР выдаст корову..., но по государственным закупочным ценам». В додаток до цього держава мала виділити переселенцям, а саме районним земельним відділом 2500 тисяч радянських рублів голові кожної родини. Початком переселення з Сумської області стала дата 13 вересня 1944 року, а саме Миропільський район відправив до Криму 8 родин робітників. З документів також слідує інформація про те, що колгоспники і їхні родини відправляються зі станції Краснопілля, спеціальним потягом. Також Секретар обкома в листі вказував на необхідність продумати маршрути і транспорт доставки до станції відправлення, за для того, щоб виїзд не був зірваний [18, с.201].

По приїзду до Кримської АРСР кожен переселенець отримував довідку, раніше встановленого зразка, і під час видачі довідки родини робітників поповнювали списки родин, які зазначали тих хто переїхав, в той час, як викреслювали родини зі списків, які бажали переїхати, так як вони вже приїхали. Щодо списків прибувших, то це був документ у вигляді таблиці, яка мала найменовані колонки. Основна інформація, яка містилась і зазначалась в списках – це найменування населеного пункту і колгоспу з якого прибули переселенці, повні прізвище ім'я по-батькові, рік народження, і склад сім'ї. Перша хвиля Сумських переселенців припала на 1944 рік, 8 родин, які прийняли рішення переїхати до Кримської АРСР, стали першою хвилею переселенців з нашого регіону [4, с.24].

Наступна друга хвиля переселення жителів Сумської області до Кримської АРСР була розпочата напочатку 1951 року. Початком слугувало рішення Виконавчого комітету Сумської обласної ради депутатів робітників від 18 січня 1952 року. В рішенні вказувалось, про значне невиконання плану переселення до Криму з Сумської області. Зокрема план на 1951 рік передбачав план в 950 родин, що становило 100%, але в певні нюанси не дозволили виконати план, тому 1951 рік закінчили на позначці близько 66%, що складало 650 родин. На свої

недопрацювання виконавчі комітети районних рад давали досить обширні відповіді. Зокрема звучала недооцінка державного значення, щодо заходів переселення, та не організували серед населення належного роду масової та роз'яснювальної роботи. Що включало в себе роз'яснення умов і пільг передбачених переселенням. І серед основних проблем і недопрацювань був неналежний контроль за переселенцями, що призвели до невиконання плану. В підтверджуючих документах вказано на низькому рівні виконання плану в Конотопському районі, Кролевецькому, Путивльському і на той час в Червоному. Зазначались грубі порушення в умовах відбору переселенців, а саме відсутність двох членів родин, які можуть працювати [26, с.79]. А відбирались або інваліди, або інші категорії громадян, які не могли використовуватись для роботи в місцях нового поселення. Постанова Ради Міністрів УРСР від грудня 1951 року, на 1952 рік ставилось планування в розмірі 400 родин до Кримської АРСР.

Необхідною умовою для переїзду була наявність заяви, яка писалась в довільній формі. Беручи початок 1952 року, в перших місяцях до переселення були готові 60 родин робітників. Про це йшлося в листі переселенського відділу виконкому Сумської обласної ради депутатів до голови Середино-Будської районної ради депутатів працюючих. Лист направлявся до совхозу «Федосіївський» Кримської АРСР. В Сумському регіоні переселення було на низькому рівні. Рада Міністрів УРСР в січні 1952 року направив на виконання рішення до Виконавчого комітету Сумської обласної ради депутатів робітників, де вказувалось переселяти не лише поодинокі сім'ї, а вирішити питання комплексно, тобто переселяти цілими бригадами чи колгоспами, якщо вони в свою чергу нададуть згоду на виїзд в повному складі. Підсумовували результати виконання плану в перші 9 місяців 1952 року. Виконали планове переселення більшість районних виконкомів, але були деякі, які поставились з недбанням до виконання завдань [35, с.215]. Серед тих хто не виконав був Виконком Уляннівської районної ради депутатів. Ними було порушено порядок відбору бригад на переселення. А саме не отримавши добровільної згоди, Виконком

примусово спробували переселити бригаду №3 кологоспу імені Ворошилова. Результатом таких дій стало невдале переселення, з 57 родин переїхали лише 20. Виділені були кращі Районні ради, які виконали плани найкраще. Зокрема Глинська Районна рада перевиконала план, що в сумі складало 124%, Хотінська Рада 124%, Червоне 110%, Буринська 110%, Грунська 106%, Талалаєвська 105% і Конотопська Рада на 100%. Відстаючими у виконанні плану залишались Путивльський, Глухівський, Кролевецький і інші. Перед відправленням до Кримської АРСР з числа переселенців формувались будівельні бригади, які займалися спорудженням та облаштуванням житла для власних потреб, і потреб колгоспу. Виконком Сумської обласної ради депутатів трудящих проінформував населення про діючі пільги переселенцям, зокрема на придбання худоби, і звільнення від обов'язку надання державі отриманої сировини яєць і іншої сировини [48, с.41].

У підсумку до цього розділу, можу зазначити, що партійні керівники, володіли ситуацією, і розуміли, що швидке відновлення і розвиток потенціалу Кримської АРСР буде важкою справою. Більш ніж розуміли, що без української трудової сили і УРСР в цілому буде важко відновити Крим. Вся політика, котра проводилась шляхом переселення, пов'язана була з дотаціями і іншими заходами, в кінці дала необхідний результат. Досить гарно є усвідомлення того, що наші земляки, Сумчани і жителі Сумської області прийняли участь в розбудові і відновленні Кримської АРСР, своїм трудом і своєю працею [8, с.111].

ВИСНОВКИ

Міграційні процеси в СРСР – є тим явищем, котре було спричинено певними факторами, які можна поділити і описати окремо. Війна внесла свій внесок в міграційні процеси. Спочатку все майно, і фахівців вивезли подалі, потім війна знищила земля радянської держави, і постало питання відновлення. Потім після закінчення війни знову відбувались поняття переміщення, міграції. Всі хто був вивезений, і все, що було вивезено, поступово поверталось на ті території де були спочатку. Наступний фактором виступає знищення всього, що становило важливість. Це можуть бути об'єкти архітектури, заводи, колгоспи, міста, все що було знищено. Очевидно необхідно було в повоєнні роки як тільки можна швидше відновити та розбудувати все раніше зруйноване. Для цього і залучались міграційні трудові резерви. Але очевидно, що міграція в середині держави активно просувалась після війни. Потреби були зависокі, і для цього залучали навіть армію, мобілізаційні загони, котрі допомагали відбудовувати все втрачене. Потім вже з'являлись думки залучили до конкретних регіонів населення інших республік. В даному контексті мається на увазі Кримська АРСР, в роки відновлення і відбудови, за допомогою в більшій мірі українських колгоспників. Державна політика ставила на меті якомога швидше відновити і почати розвиток тієї ж Кримської АРСР, не беручи до уваги, що для відновлення індустріальних районів України, було також треба залучати трудових мігрантів, але партійні керівники ставили за мету відновити Крим, можливо це було зробити ціною спроби знищити українську націю.

Крім того в міграційний рух населення СРСР останнього часу з'являлися принципово нові, соціальні проблеми біженців. Її виникнення пов'язане, перш за все, невизначеності - національних відносин у важких для країни умовах соціально-політичного і економічного розвитку. Показана така важка ситуація вона як у відкритій, так і в прихованій формі. У відкритій - це потоки біженців-з радянських республік. Спрямовані в різні райони країни, потоки ці вимірюються сьогодні вже не десятками, а сотнями тисяч чоловік.

Перші роки, коли міграційна політика була зароджена, не давали бажаного результату, в силу певних обставин. Серед конкретних пунктів, можемо згадати не продумане соціальне і економічне облаштування новоприбулих колгоспників з їхніми родинami. В перші роки люди приїжджали і банально не вистачало їжі, місць для проживання, і тих засобів для економічно-соціального життя. Ці помилки в більшості випадків грали досить велику роль в процесах переселення на прикладі Криму. Не слід забувати, про ті фактори, коли переселенці самовільно покидали територію Криму через певні фактори. Психологічний фактор ставав дуже гостро, бо коли новоприбулі трудові мігранти заселялись в будинки, то більшість будинків належали раніше депортованим меншинам, серед яких були татари, грузини, болгари і інші. Після депортації, ніхто навіть не прибрав в будинках, тому переселеним родинам було страшно і важко. Всі боялись того, що коли повернуться депортовані татари, в чиїх будинках вони проживають, тоді люди не знали, що буде, де вони будуть жити. Багато людей покидали своє нове місце проживання, бо в силу певних обставин, чи необгрунтованості сподівань, не змогли в повній мірі звикнути до нового місця проживання. Ці дії в першу чергу наносили шкоду державі, в тому, що подальші роки переселення пов'язувались з більшою відповідальністю держави. Держава створювала умови, надавала грошову допомогу, пізніше надавали великі кошти на будинки, і кредитні позики на безвідсотковій основі. В ту чергу держава брала на себе майже половину з кредитної позики. А люди покидаючи Крим, наносили дійсно великі збитки, які оцінювались тисячами рублів.

Чи було все так гладко при переміщенні, сказати очевидно не можливо, та судячи з усього ні. Ті партійні керівники, які знаходились в Москві активно слідкували за процесом переселення колгоспників, і ставили необхідні цілі, і планували. Та на місцях виконувати рішення було доволі складно. На кожен рік ставили певні задачі, в деяких випадках вони були завищені, і виконати не було можливим. Не завжди питання було пов'язане з людським фактором, в більшості випадків норми на переселення були високі, і як окремий фактор, не відповідальне ставлення місцевих керівників до поставлених завдань. Зривались

дати, котрі планувались на міграцію. Багато місцевих керівників не могли зібрати людей, чи організувати транспорт для доставки людей з їхніми речами та худобою. Історичні довідки вказують на кричущі факти недопрацювання і недбалості серед місцевих керівників. Невиконання планових переселень ставило крапку для певних керівників. Для того, щоб загладити ситуацію, більшість вдавалось до авантур, зокрема відправляли завідомо хворих людей, які не могли працювати. Інколи перевиконували плани, для зміни гніву на ласку з числа вищих чинів. В свою чергу партійні керівники намагались всіма методами і способами заселити Крим, бо перші роки вказали на помилки, яких було допущено. Тому було необхідно виправлятися, і йти до мети. Постанови Ради Міністрів, вказували на необхідність в разі неможливості доставки худоби, здати її на продукцію, а в замін, наказувалось видати рівно стільки поголів'я худоби, стільки родина колгоспника віддала. Але на практиці відбувались ті аспекти, що не вистачало худоби. Багато людей не отримали худобу. Держава намагалась економічно допомогти прибулим родинами, надаючи грошову допомогу, так звані підйомні кошти, які видавались на голову родини. Якщо українців в Криму чекали, і на них робили основний акцент в розбудові радянської перлини, то на початку 1950х років спочатку в вищих партійних колах стали обговорювати недопущення тих, хто приїхав по власній волі, в Крим, з тих регіонів, які були не бажані. Серед яких можна виділити східну частину РРФСР і ті народності, які були раніше депортовані.

Кримський побут був важкий, перше з чим зустрічались прибулі родини, з відсутністю житла, в деяких колгоспах не було навіть світла, тому ці умови були важкими. То уже дещо згодом почали переміщати будівельні бригади, і цілі колгоспи. Будівельні одиниці завжди виїздили раніше, для облаштування житла та всього необхідного, а згодом вже приїздили колгоспи. Після приїзду заповнювались обігові документи і після того, кожен направлявся до своїх нових помешкань. Вже значно пізніше почали будувати палаточні госпіталі, для тих, хто в процесі переїзду захворів. Почали надавати транспорт для доставки речей і худоби, а також хворих до лікарень, якщо не було можливим вилікувати в

польових умовах. Всі люди різні, і часто виникали конфліктні ситуації між новоприбулими родинами з мешканцями, котрі були, і проживали в Криму все своє життя. Переселенці поповнювали колгоспні одиниці, а коли почали переселяти бригадами і колгоспами, тоді їм надавали земельні ділянки, засоби для обробки землі, рало, сіялки, і худобу. Поступово держава допомагала, надаючи кредити на покупку худоби чи засобів виробництва. Якщо оцінювати результати всієї міграційної кампанії, то вона не змогла надавати тих результатів, яких від неї очікувалось. Можливо це стосувалось не зовсім правильного планування і реалізації переселення. Збільшився також випуск продукції тютюнової промисловості. У парфумерної, фармацевтичної та харчової промисловості країни широко використовуються виробляються в Криму рожеве, лавандова, шавлієва, ірисове ефірні масла

Важливим і цікавим фактом є значний вклад в розбудову і відновлення Кримської АРСР силами жителів Сумщини. Наша область виконувала план переселення досить посередньо. Архівна інформація зазначає, що деякі райони недовиконували план, хоча були і ті, хто перевиконували. Деякі виконували близько сімдесяти відсотків від плану, але в цілому більшість районних виконкомів звітувала про значне перевищення плану, в деяких випадках цифра становила майже сто тридцять відсотків, і такий результат був не поодиноким. Хоча планувати кількість переселених родин досить не розумна справа, якщо брати до уваги правову державу, в тому випадку добровільно-примусовий спосіб був задіяний, хоча в певній мірі був ефективним. Сумчани на рівні з іншими внесли значний вклад, тому перепоповнює гордість, що наші земляки зробили свою трудову повинність, для відновлення радянської перлини. Так, питання переміщення було важким питанням, і не всі хотіли переїздити, та це було необхідно. Архівні відомості говорять про те, що жителі Сумщини не були виключенням в поверненні додому. Але проблемою було, те що, не було худоби, і місця проживання, ті будинки були віддані в управу районним виконкомом. У ці роки безперервно удосконалювалася організація виробництва, зміцнювалася матеріальна база промисловості та сільського господарства, широко

розповсюджувалися передові методи праці. До 1952 року промислове виробництво в області перевищило рівень 1940 року на 16 відсотків. Довоєнного рівня в 1951-1952 рр. досягли посівні площі в колгоспах і радгоспах, які вперше за повоєнні роки виконали план врожайності по зерновим культурам і здали державі на 18 мільйонів пудів хліба більше, ніж в 1950 році.

Підсумувати, що всі міграційні процеси – це неспинний процес, який несе в собі певні цілі. Залучення українців до Криму – це той крок, коли з однієї сторони важливий крок, а з іншої стоїть питання, чи не було це кроком до знищення українців як нації, чи в гіршому випадку ослаблення держави, виходячи з тих даних де, на західній Україні радянська влада не могла контролювати в повній мірі ситуацію. Наша держава дуже потребувала і сама робочої сили, бо країна після війни повинна була відбудовуватись і розвиватись, тим паче маючи індустриальні райони, які були значною складовою економіки СРСР як держави. Зокрема вугільні шахти, заводи важкої металургії і інші важливі підприємства. Якщо ці кроки мали на меті ослабити державу, то вищі партійні керівники вчиняли злочини. Та все ж на сьогодні Україна – це та держава, яка в силу певних історичних обставин десь втрачала час і засоби, а десь навпаки раніше інших здобувала.

Все що ми маємо зараз це спадок СРСР. Крим відновлений в більшій частині руками українців, тому ми можемо бути гордими в питанні того, а хто вніс найбільший внесок в розбудову і відновлення зруйнованого війною Криму. Більшість авторів, котрі досліджували і продовжують досліджувати питання відновлення Криму, звертають безпосередньо увагу на те, що український вклад в величезну роботу, настільки великий, що є недооціненим. Фактично коли стояла гостра необхідність відбудовувати війною знищену Україну. Депортації значно знизили кількість жителів, саме тому міграційні процеси були тим інструментом, який повинен був відновити Крим, і зробити прогресивним регіоном, в той час, коли Кримська АРСР була на останньому місці в розвитку регіонів СРСР. Але повністю завдання відновлення сільського господарства Криму до кінця четвертої п'ятирічки були ще вирішені: посівні площі становили

89,3 відс. довоєнних, не було досягнуто довоєнний рівень збору зернових, винограду і тютюну, менше, ніж до війни, вироблялося тваринницької продукції. У колгоспах і радгоспах все ще не вистачало робочих рук, а сільськогосподарська техніка використовувалася недостатньо. Однією з найважливіших завдань партійних організацій і місцевих Рад в перші повоєнні роки було посилення темпів відновлення і будівництва житлових будинків, комунально-побутових підприємств, лікарень, шкіл, закладів культури. Широкий розвиток в області отримало змагання за благоустрій міст і сіл, що проходило під гаслом: «Переселити всі сім'ї з землянок і підвальних приміщень». Для виконання гасла, необхідно було підвищити темпи будівництва, але все, що стосувалось підвищення продуктивності роботи, так чи інакше не могло бути реалізовуватись без робочих рук. В 1950х роках темпи будівництва як в СРСР, так і в Криму відповідно досягали величезних об'ємів, але так чи інакше цього було замало.

Тож владна ініціатива широкомасштабної міграційної програми в подальшому мала на меті відновити сільське господарство, яке після війни було знищено, і вирішити демографічну кризу Криму. На початкових етапах залучали в основному українських селян, а сама міграційна програма ставила завдання заселити різними народностями, але звичайно під пильним наглядом місцевої влади. Але демографічна криза являла собою не тільки нестачу робочих рук, а і велику кількість роботи, яка інколи перевищувала норму на одну працюючу особу в 3 рази. Депортація кримських татар, і війна, зробили ситуацію критичною. Тому необхідно було забезпечити Крим людськими ресурсами. Влада примусово почала переселяти робітників, хоча формально це все мало вигляд добровільного рішення. Але влада все ж намагалась підкреслити думку, що переселення несе в собі благі наміри, і передбачає систему пільг, які повинні були зробити програму переселення більш привабливою. Однак так, чи інакше головна складність складало господарські і побутові умови. І більшість переселенців на перших етапах переселення були поселені в гірські райони, а вже в подальших періодах заселення відбувалось в степні райони, це пов'язувалось в

першу чергу з необхідністю створення садівництва і виноградерських угідь. Подальшими кроками, для нівелювання нестачі робочих рук, були запропоновані кроки, по збільшенню посівних площ, які мали оброблюватись новою технікою, яка мала надійти до Криму. Цей крок напевно один з найкращих з точки зору використання робочої сили. Тим паче нова по тим часовим міркам техніка могла оброблювати великі об'єми земель. Тож до відновлення сільського господарства і колгоспів додалися нові програмні цілі, такі як вирощування сільськогосподарських культур, і фруктових угідь. Попередньо збільшивши північно-кримський канал, радянська влада, осаджувала водою із Дніпра соляні поклади, для того, щоб можна було збільшити корисні властивості земель Криму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аджубей А. Як Хрущов Крим Україні віддав. Згадки. Севастополь: Новий час, 1992 . С. 20 – 21.
2. Акулов М. Р. Відновлювальні роботи в Криму в 1944–1945 роках // Отечественная история, 1993. № 1. С. 182–190.
3. Бажан О.Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб. Київ: Історія України : маловідомі імена, події, факти, 2004. С.215-220.
4. Богиня Д. Стимули і антистимули розвитку трудового менталітету в сучасних умовах. Згадки. Київ: Україна, 2000. С. 21-26.
5. Бугай М. Ф. Депортація народів Криму: документи, факти, коментарі // Український історичний журнал, 2002. № С.146-148.
6. Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. Український історичний // журнал, 1992. №1. С. 34-35.
7. Бугай Н. Ф. Депортація народів Криму // Київ: Український історичний журнал.// 2002. № С.71-76.
8. Бугай Н.Ф. Народи України в «Особой папке Сталина». Москва: Наука, 2006. С.111-120.
9. Буряк П.Ю., Карпінський Б.А.,Григор'єва М.І. Економіка праці й соціально-трудові відносини. Київ: Мрія, 2004. С.72-81.
- 10.Васильєв В.П. Соціологія міграції: до теорії середнього рівня Соціологічні дослідження // Світогляд, 2005. № 4. С. 146-149.
- 11.Верменич Я.В. Адміністративно–територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. Київ: НАН, 2009. С.226-240.
- 12.Волобуєв О.В. Сільське господарство Криму в післявоєнні (1944-1953) роки: динаміка і тенденції розвитку. Сімферополь: Нова, 2009. С.73-80.

13. Вчені записи Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського. Серія «Юридические науки» Кримські процеси. Сімферополь: Думка, 2008. С. 301–306.
14. Горбачов С. Кримська Каліфорнія мережевий проект альманаха «Острів Крим». Київ: Генеза, 1999. С.201.
15. Земськів В. Н. Масове звільнення спецпереселенців і засланих (1954–1960) // Український історичний журнал. №1991. С.15-17.
16. Корнієнко А.Ж. Динаміка етнічного складу населення Автономної Республіки Крим. Севастополь: Думка, 2011. С.150-160.
17. Кримскотатарское национальное движение. Документы, материалы, хроника. Якін С.А. Москва: Госслитздат, 1992. Т.2. С.75-87.
18. Кримські татари. 1944–1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців. Київ: Рідний край, 1995. С.200-205.
19. Левін А.А. Оцінки рольових небезпек і бажання жити в іншій країні. Вісник загальнонародної думки: Дані. Аналіз. Дискусії. Київ: Інститут історії України, 2004. С.131-133.
20. Максименко М.М. Місцеві ради Криму в післявоєнний період: 1945-1958. Київ: Наукова думка, 1972. С.214-217.
21. Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів в СРСР. Київ: Наукова думка, 1990. С.104-109.
22. Малиновська О.А. Україна і світ: Характер і напрямки еміграцій// Відродження, 1999. № 3. С. 13-17.
23. Малиновська О.А. Міграційні дослідження радянського періоду та їх вплив на сучасне міграцієзнавство в Україні. Київ: Мрія, 2020. С.193-197.
24. Мешковий С. Е. Квітущій Крим буде кращою згадкою пам'яті всім жертвам депортації // Кримская газета. 12 січня, 2004. С.89-92.
25. Могила Д. В. Перейменування назв адміністративних об'єктів в Криму як наслідки депортації 1944 р. кримських татар, болгар, вірмен та греків. Севастополь: Новий час, 2013. С.232-241.

- 26.Наберухін А. І. 1944 рік: детатаризація Криму . Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. Київ: Мрія, 1995. С.78-83.
- 27.Написання по історії Криму в воєнний період і в роки відновлення і подальшого відновлення народного господарства Крим. Сімферополь: Нова, 1967. С.13-17.
- 28.Населення СРСР. Статистичний. щорічник. Москва: ИНИОН, 1989. С.170.
- 29.Насибулін Р.Т. Міграція із міста в селище Соціологічеї дослідження. Київ:Мрія, 1990. С.100.
- 30.Овчаренко П. Д. Депортація кримськотатарського народу 1944. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2004. С.222-227.
- 31.Ожегова Л.А. Куприянова А.В. Адміністративно-територіальні проблеми модернізації Криму// Український історичний журнал, 2008.Том 1. С.200.
- 32.Олефір В., Цвігун Д. Еволюція та сутність поняття нелегальної міграції. Київ: Сфера, 2005. С.300.
- 33.Паін Е.А Повернення (про репатріацію депортованих народів) // Соціологічні дослідження. Москва: ЕХО, 1990. С.83-86.
- 34.Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студ. ВНЗ. Київ: АртЕК, 1997. С.112.
- 35.Рибаковський Л. Л. Міграція населення: прогнози, фактори, політика. Москва: ИНИОН, 1987. С.215.
- 36.Рибаковський Л. Л., Тарасова Н. В. Сучасні проблеми міграції населення СРСР. Київ:Основи, 1989. С.256.
- 37.Рибаковський Л. Л., Шапіро В. Д. Методика соціологічні вивчення демографічного поведінки. Міграційна поведінка. Харків: ХДУ,1985. с.70-77.
- 38.Рибаковський Л.Л., Тарасова Н.В. Кримські переселенці // соціологические исследования. 1990. № 7. С. 32-42.
- 39.Рибаковський. Л. Л. Структура і фактори міжрайонних міграційних процесів. Полтава: Оригінал, 1976. С.66-70.

40. Романюк М. Міграції населення України // Економіка України. 1999. № 9. С. 38-44.
41. Сеїтова Е.І. Міграційні процеси в Криму в 1944-1953 роках. Казань: Вчені записи Казанського університету, 2009. с.99-105.
42. Сеїтова Е.І. Організація трудового переселення до Криму (1944-1976 рр.). Казань: Вчені записи Казанського університету, 2013. С.173-182.
43. Сеїтова Е.І. Переселення жителів селищ із Росії і України на післядепортаційні території Криму в 1944-1953 роки. Казань: Вчені записи Казанського університету, 2017. С.59-62.
44. Сеїтова Е.І. Післявоєнний Крим: адміністративно-територіальне влаштування і демографія. Казань: Вчені записи Казанського університету, 2016. С.181–187.
45. Сеїтова Е.І. Трудова міграція до Криму (1944-1976). Казань: Вчені записи Казанського університету, 2013. С. 99–105.
46. Сеїтова Е.І. «процес сільськогосподарської міграції в Крим протягом 1944-1953 роках. Казань: Вчені записи Казанського університету, 2012. С 111-117.
47. Сталінські депортації: 1928–1953. Севастополь: Міжнародний Фонд "Демократія". 2005. С.496.
48. Стасюк М., Крюковський. Вплив міграційних процесів на основні демографічні показники в Україні. Київ: Україна, 2004. С. 40-45.
49. Макарова Л. В., Морозова Г. Ф., Тарасова Н. В. Сучасні проблеми міграції. Регіональні особливості міграційних процесів в СРСР. Москва: Наука, 1986. С.111-135.
50. Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944–1967 рр.). Запоріжжя: Зоря, 2000. С. 15-16.
51. Шевченко А.С. Велика вітчизняна війна. Харків: Рубіж, 2004. С.491–504.
52. Шевчук А.Г. Адміністративно-територіальний устрій Криму в документах і картографічних образах. Полтава: Арбіс, 2006. С. 72.

53. Яворська В., Куделіна С. Історичний огляд міграційних процесів в Україні.
Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 2006.
С.104–111.
54. Ярмиш О.Н. Міграційні процеси як державно і правоутворюючий чинник.
Київ: Генеза, 2005. С.430.